

EVANGHELIA DIN 1697 ȘI LEGĂTURA EI CU ȘCOALA DE SLAVONIE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ*

INTRODUCERE

Ultimele decenii din secolul al XVII-lea au adus în spațiul românesc schimbări determinante pentru evoluția limbii române: trecerea culturii române din sfera de influență a slavonismului în cea a elenismului, apariția marilor traduceri religioase în limba română și intrarea limbii române în biserică. Martorii cei mai apropiați ai acestor transformări sunt *Evangelia* și *Apostolul*, lecționare care preiau traduceri biblice existente, trecute prin revizii succesive, și le pun la dispoziția poporului pe cale orală, într-o limbă „de-nțales”, unitară și curgătoare. Dintre acestea, *Evangelia* a cunoscut cele mai multe ediții la sfârșitul secolului al XVII-lea, ediții care au făcut obiectul unor studii în ultimii ani (Pavel 2012a, Camară 2020, p. 70–79), fără însă a se bucura încă de ediții filologice.

Prima *Evangelie* românească a fost alcătuită în 1682, preluând pericopele din NT 1648 și trecându-le printr-o revizie atentă după originalul grecesc. Revizorii provin din Moldova, cum arată limba *Evangeliei*, iar informațiile din epocă o plasează în mediul în care activau Dosoftei și Mitrofan. Semnificativ este faptul că textul din 1682 nu pare să fi fost folosit în redactarea *Bibliei* de la București, revizia acesteia din urmă fiind mai superficială decât cea a Ev. 1682. *Evangelia* este însă preluată și reprodusă cu tot cu particularitățile sale dialectale moldovenești în 1693, însoțită de o versiune grecească paralelă. Tipograful Antim Ivireanul semnează postfața acesteia, dar diortosirea foarte sumară a textului este atribuită lui Athanasie Moldoveanul. În 1697 apare o nouă ediție a *Evangeliei*, reprezentând o revizie atentă a textului din 1682, pe care îl și urmează, într-o oarecare măsură, la dispunerea în pagină¹.

SURSELE EVANGHELIEI DE LA SNAGOV

Revizia din 1697 a *Evangeliei* se află în legătură cu lexicoanele slavo-române din epocă, lucru susținut până în prezent printr-un singur argument: hapaxul

* Această lucrare a fost susținută printr-un grant al Ministerul Cercetării, Inovării și Digitalizării, CNCS/CCCDI – UEFISCDI, număr de proiect PN-III-P1-1.1-TE-2019-0517, în cadrul PNCDI III.

¹ Pentru relația dintre aceste trei evangheliare, a se vedea Camară 2020, p. 70–78.

ἐπιούσιος (sl. *насѣщнь*), redat în epocă prin *de toate zilele* sau *sățioasă*, este echivalat în Ev. 1697 cu sintagma *de pururea*, reprezentând transpunerea în românește a explicației rutene pe care Berynda o dă hapaxului slavon și pe care o găsim în lexicoanele slavo-române din secolul al XVII-lea (*ibidem*, p. 146–147). Plecând de la acest indiciu, am făcut o comparație extinsă între cele trei versiuni ale *Evangheliei*, iar deosebirile dintre acestea le-am verificat în textul biblic grecesc și în cel slavonesc², urmărind și opțiunile de traducere din lexicoanele slavo-române (*Lex. Staico*, *Lex. Mih.*, *Lex. 3473*, *Lex. Mosc.*, *Lex. Pet.*) descendente din *Lexiconul slavo-runtean* al lui Pamvo Berynda (*Lex. Ber.*, 1961).

Ilustrăm relația dintre cele trei texte prin pericopa de la Ioan 10:9–16:

Ev. 1682

Eu sânt ușa: prin mine de va intra cineva, să va mântui; și va intra și va ieși și pășune va afla. Furul nu vine ce numai să fure și să junghe și să piarză. Eu am venit ca viață să aibă și mai mult să aibă. Eu sânt păstoriul cel bun. Păstoriul cel bun sufletul său își pune pentru oi. Iară năimitul și care nu iastepăstoriu, căruia nu sânt oile ale lui, veade pre lup viind și lasă oile și fuge; și lupul răpeaște pre dânsele și răsipeaște oile. Iară năimitul fuge, că năimit iaste și nu-i iaste lui grijă de oi. Eu sânt păstoriul cel bun și cunosc pre ale meale și mă cunosc de ale meale. Precum mă cunoaște pre mine Tatăl, și eu cunosc pre Tatăl. Și sufletul meu îmi puiu pentru oi. Și alte oi am, carele nu sânt din staulul acesta. Și acealea mi să cade a le aduce, și glasul meu vor auzi și va fi o turmă și un păstoriu.

Ev. 1693

Eu sânt ușa: prin mine de va intra cineva, să va mântui; și va intra și va ieși și pășune va afla. Furul nu vine fără numai să fure și să junghe și să piarză. Eu am venit ca viață să aibă și mai multă să aibă. Eu sânt păstoriul cel bun. Păstoriul cel bun sufletul său își pune pentru oi. Iară năimitul și care nu iastepăstoriu, căruia nu sânt oile ale lui, veade pre lup viind și lasă oile și fuge; și lupul răpeaște pre dânsele și răsipeaște oile. Iară năimitul fuge, căci năimit iaste și nu-i iaste lui grijă de oi. Eu sânt păstoriul cel bun și cunosc pre ale meale și mă cunosc de ale meale. Precum mă cunoaște pre mine Părintele, și eu cunosc pre Părintele. Și sufletul meu îmi puiu pentru oi. Și alte oi am, carele nu sânt din staulul acesta. Și acealea mi să cade a le aduce, și glasul meu vor auzi și va fi o turmă și un păstoriu.

Ev. 1697

Eu sânt ușa: prin mine de va intra cineva, să va mântui; și va intra și va ieși și pășune va afla. Furul nu vine ce numai să fure și să ucigă și să piarză. Eu am venit ca viață să aibă și mai multă să aibă. Eu sânt păstoriul cel bun. Păstoriul cel bun sufletul său își pune pentru oi. Iară năimitul și care nu iastepăstoriu, căruia nu sânt oile ale lui, veade lupul viind și lasă oile și fuge; și lupul răpeaște pre dânsele și răsipeaște oile. Iară năimitul fuge, că năimit iaste și nu-i iaste lui grijă de oi. Eu sânt păstoriul cel bun și cunosc pre ale meale și mă cunosc ale meale. Precum mă cunoaște pre mine Tatăl, și eu cunosc pre Tatăl. Și sufletul meu îmi puiu pentru oi. Și alte oi am, carele nu sânt din staulul acesta. Și acealea mi să cade a le aduce, și glasul meu vor auzi și va fi o turmă și un păstoriu.

² Pentru textul biblic grecesc și concordanță ne-am servit de <https://www.blueletterbible.org/>. Pentru textul slavon am folosit Bibl. Ostrog.

Diferențele dintre cele trei versiuni sunt neînsemnate. Verbul *a junghia* vine din NT 1648 și e menținut în Ev. 1682 și Ev. 1693. Revizorul din 1697 îl înlocuiește cu *să ucigă*, ce pare să redea mai degrabă slavonescul *да (...) оубїѣтъ*, cu un sens mai general, decât grecescul *θύση*, care desemnează acțiunea de a jertfi. Întâmplător sau nu, verbul *οφείλο* este echivalat cu *voiu ucide* în Lex. Staico (154^v).

Într-o altă pericopă, la Ioan 15:1–17, întâlnim din nou coincidențe cu sursele slavone. În textul biblic avem următoarele perechi: ἄμπελος – κλήμα (gr.), *лoзa – ρoзrа* (Bibl. Ostrog), *buciumul viții – vița* (Ev. 1682), *viia – vița* (Ev. 1693), *vița – mlădița*. Cei doi termeni slavoni sunt traduși în Lex. Staico astfel: *лoзa* „vie, vița” (93^v), cu primul sens adăugat ulterior și cu al doilea sens notat încă o dată în subsolul paginii, *ρoзrа* „zmicеаuа” (134^r). Totuși, pentru asemenea termeni comuni nu este necesar să presupunem că revizorul *Evangheliei* a apelat la un dicționar.

Informații suplimentare despre geneza Ev. 1697 oferă tratamentul grecismelor aflate în Ev. 1682³. În pregătirea acestei prime ediții a *Evangheliei*, cărturarii moldoveni au preluat pericopele din NT 1648 și le-au revizuit după originalul grecesc, adăugând câte o prefață la cei patru evangheliști. În versiunea românească a prefețelor și a pericopelor, autorii au introdus câteva elenisme care apar rar în *Noul Testament* grecesc. Ediția din 1697 renunță la neologismele din cuprinsul pericopelor, dar le menține pe cele din prefețe (e.g. *periodus* din Ev. 1682, 53^v, scris *periodos* în Ev. 1697, 55^v; *istorie, praxis*). Explicația stă în faptul că diortosirea a vizat doar textul biblic propriu-zis, poate și pentru că exemplarul de control folosit nu mai conținea aceste prefețe. Cum se va vedea mai jos, pentru a elimina grecismele, soluțiile de traducere au fost căutate în Bibl. Ostrog, în lexicoanele din epocă și, probabil, în Bibl. 1688.

Gr. λαμπάς are șase ocurențe în *Evanghelia* grecească, din care primele cinci apar în pilda celor zece fecioare (Mat. 25:1–8). Acest termen este tradus în NT 1648 ca *lămpaș* (glosat *fânărel*) (4x) și *făclie* (1x), după Bibl. Ostrog: *свѣтланики* (4x), *свѣтланицы* (1x). Ultima echivalare poate fi sugestia de traducere din Bibl. 1688, care, preluând textul bălgrădean, dă peste tot *făclie*. Ev. 1682 împrumută cuvântul grecesc în primele trei situații: *lampadă* (pl. *lampade*) și dă *făclie* în celelalte două cazuri. Revizia din 1697 elimină grecismul, traducându-l în toate cele cinci cazuri prin *candelă*. Lexicoanele slavo-române îl traduc pe *свѣтланикъ* prin *sveaștnic* (Lex. Staico, 136^v; Lex. Pet., 65^r; Lex. Mih., 60^v; Lex. Mosc., 171^r; Lex. 3473, 240^v). Dar în lista suplimentară de la finalul Lex. Staico apare încă o dată termenul slavonesc tradus, de această dată la plural (ca în pasajul biblic): *свѣтланики* – *candile* (Lex. Staico, 198^v). Este o dovadă sigură că, eliminându-se grecismul, soluția de traducere a fost căutată în Bibl. Ostrog și a fost

³Am avut ca punct de plecare inventarul neologismelor din textele bucureștene realizat de Doru Mihăescu (1995, p. 75–83).

oferită de Lex. Staico. Informația este însă prețioasă și pentru că arată folosirea lexiconului alcătuit de grămăticul Staico, singurul în care apare acest termen.

Gr. φυλακτήριον apare în textul grecesc o singură dată, la Mat. 23:5, cu forma de plural φυλακτήρια. Termenul este preluat în Ev. 1682 cu forma *filactirie* (pl. *filactiriile*), în vreme ce Ev. 1697 îl înlocuiește cu *advar*. Sursa lui nu poate fi Bibl. Ostrog, unde hapaxul grecesc este redat prin *хранилице*, echivalat cu *vistierie* în Lex. Staico. Termenul *advar* mai apare în pasajul corespunzător din Bibl. 1688, care ar putea fi sugestia acestei modificări. Același termen se găsește la Antim, în *Învățătură pre scurt pentru taina pocăinții* (AI 1972, p. 359). Constatând însă că Antim citează textele biblice după Ev. 1697, menținerea acestui termen nu poate spune nimic sigur despre geneza textului de la Snagov.

Gr. *σπεκουλατωρα*, cu o singură ocurență în textul biblic grecesc (Marc. 6:27), a fost transliterat pur și simplu în Bibl. Ostrog. Dacă Ev. 1682 preia grecismul sub forma *speculator*, menținut în Ev. 1693, Ev. 1697 îl înlocuiește cu *străjuitoriul*. Termenul este explicat de Lex. Ber. (p. 233) în lista suplimentară de la final, care în mare parte conține termeni adunați din izvoarele biblice: *спекулатуръ* este echivalat cu *сторожъ*, care pare să fi sugerat traducerea românească. E posibil, așadar, ca revizorul să fi avut și Lex. Ber., dacă nu cumva termenul se află în numeroasele adăugiri din afara listelor ordonate alfabetic ale Lex. Staico.

O altă dovadă că revizorul din 1697 a putut să folosească direct Lex. Ber. este gr. *σπεῖρα*, termen militar cu patru ocurențe în *Evangelie*: Mat. 27:27, Marc. 15:16, Ioan 18:3, 12. În lista neologismelor de la final, Lex. Ber. (p. 233) îl transcrie *спира*, formă cu care apare și în Bibl. Ostrog, înțelegând prin acesta un detașament militar. Patru din cele cinci pasaje nu oferă surprize. Marc. 15:16: *tot șireagul* (NT 1648, Bibl. 1688), *toată ceata slujitorească* (Ev. 1682), *toată oastea* (Ev. 1697); Ioan 18:3: *șireagul* (NT 1648, Ev. 1682), *pâlcu* (Bibl. 1688), *oaste* (Ev. 1697); Ioan 18:13: *șireagul și miiașul* (NT 1648, Ev. 1682); *pâlcu și cel preste mie* (Bibl. 1688), *oastea și căpeteniia* (Ev. 1697). Ocurența de la Mat. 27:27 oferă indicii suplimentare despre sursa folosită. Secvența *ὄλην τὴν σπεῖραν* este redată de Bibl. Ostrog prin *все множество воинъ*. NT 1648 urmează textul slavonesc traducând *toată mulțimea viteajilor*, secvență revizuită în Ev. 1682 după originalul grecesc: *toată ceata slujitorească*. Independent, Bibl. 1688 traduce *toată adunarea*, având aceeași sursă grecească. Revizorul din 1697 confruntă textul din 1682 cu Bibl. Ostrog și traduce fidel, *toată mulțimea ostașilor*, așa explicându-se apropierea echivalării sale de cea pe care o dă NT 1648. Avem din nou o dovadă sigură că s-a folosit textul slavonesc.

Termenul *ἄρωμα* (pl. *ἀρώματα*) apare în *Noul Testament* grecesc doar de patru ori (Marc. 16:1, Luc. 23:56, Luc. 24:1, Ioan 19:40) fiind folosit în contextul relatărilor despre îngroparea și învierea lui Iisus Hristos. Raritatea lui face ca în Bibl. Ostrog să fie transcris ca atare: *ароматы*, de unde va fi preluat de NT 1648: *aromat*. La Luc. 23:56, termenul este preluat și adaptat de toate versiunile, fie după

textul grecesc, fie după cel slavon: *aromate și miruri* (Ev. 1682), *aromate și unsori* (Ev. 1697), cf. *aromat și unsoare scumpă* (NT 1648), *aromata și unsori scumpe* (Bibl. 1688). La Marc. 16:1, revizorul Ev. 1682 transcrie pur și simplu forma de plural *ᾄρώματα* din textul grecesc: *aromáta*. Revizorul Ev. 1697 îl înlocuiește însă cu *mirezame*, o echivalare sugerată de explicația bogată pe care o dă Lex. Ber. (p. 181) acestui termen, pe care Berynda îl introduce cu forma de plural în lista neologismelor de la final.

Un pasaj ambiguu, care a fost reformulat în fiecare ediție, este cel de la Ioan 21:25.

NT 1648	Bibl. 1688	Ev. 1682	Ev. 1693	Ev. 1697
Sânt, drept acea, și alte multe carele au făcut Iisus, ca- rele de s-ară scrie câte una, nece în lume pare-mi că n-ară încăpea cărțile care s-ară scrie.	Și sânt și altele multe care au făcut Iisus, ca- rele de să vor scrie câte una, nici în lumea aceasta gândesc a încăpea ceale ce s-ar scrie cărți.	Sânt și altele multe câte au făcut Iisus, ca- rele de s-ar fi scris câte una, nici în lumea aceasta mi să pare că n-ar fi încăput cărțile ceale ce s-ar fi scris.	Iară sânt și alte- le multe câte au făcut Iisus, ca- rele de s-ar scrie câte una, nici singură lu- mea aceasta mi să pare că n-ar încăpea cărțile ceale ce s-ar scrie.	Sânt și altele multe ce au fă- cut Iisus, carele de s-ar fi scris câte una, nici în toată lumea mi să pare că n-ar încăpea cărțile ce s-ar fi scris.

Revizia din Bibl. 1688 se bazează aici mai mult pe sursă (NT 1648) decât pe originalul grecesc. În NT 1648, prezența pron. *care(le)* în ambele situații se explică prin folosirea Bibl. Ostrog, care dă aici numai *ѣкѣ*. Traducerea *câte/ce* și *carele* din edițiile următoare se explică prin revizia după textul grecesc, unde găsim *ὅσα* și *ἅτινα*. Dar revizorul Ev. 1697 apelează aici nu doar la textul grecesc, ci și la cel slavon, dovadă stând secvența *în toată lumea*, care apare astfel doar în sursa slavonă (*всѣмъ мнрѣ*).

Probabil tot o revizie după greacă trebuie să vedem și în înlocuirea termenului *pârâu* cu *râu* în sintagma *τοῦ χειμάρρου τῶν Κεδρών* (Ioan 18:1), termenul *χειμάρρος* „torrent de iarnă” având o singură ocurență în *Noul Testament*. În Ev. 1682, secvența *pârâul Chedrului* vine din NT 1648, după Bibl. Ostrog (*потокъ кедръска*). Revizorul din 1697 lasă însă forma de singular *Chiedrului*; în Bibl. 1688, al doilea termen al sintagmei este pus la genitiv plural, după greacă: *pârâul Chedrilor*.

Dincolo de asemenea revizii atente după surse, limba pericopelor preluate din Ev. 1697 este înnoită sistematic. Sunt de obicei eliminate formele vechi: *iară* (înlocuit cu *iar*), *deacii* (*deci*), *ce* (*ci*) etc. Textul capătă o înfățișare muntenească, fiind eliminate formele nordice. Perfectul simplu din Ev. 1682, păstrat de obicei în Ev. 1693, este constant înlocuit în Ev. 1697 cu perfectul compus. Dintre modificările caracteristice mai amintim redundanța pronomelui prin anticiparea lui. O modificare tipică este la Ioan 21:23, în care revizorul din 1697 elimină ceea ce este

de prisos, renunță la perfectul simplu și îl înlocuiește pe *cătră* cu *între*: *Ieși, drept aceea, cuvântul acesta cătră frați, că ucenicul acela nu va muri* (Ev. 1682, Ev. 1693) / *Și au ieșit cuvântul acesta între frați, că ucenicul acela nu va muri* (Ev. 1697). De obicei, prin caracterul înnoitor și curgător al textului, revizorul anticipează norma lingvistică din româna modernă.

PERSOANA REVIZORULUI

Evanghelia din 1697 este rodul muncii de tipograf a lui Antim Ivireanul, lucru arătat pe foaia de titlu: *Sfânta și Dumnezeiasca Evanghelie [...] acum a doao oară tipărită și diortosită mai cu multă nevoiță, în Sfânta Mănăstire Sneagov, la anul de la spăseniia lumii 1697, de smeritul întru ermonahi Antim Ivireanul*. Colofonul poartă mesajul tipografului („precum iaste cu neputință omului a nu păcătui, într-acesta și chip și tipografului a rămânea fără de greșală”), încheiat: „Tipăritu-s-au [...] de smeritul întru ermonahi Antim Ivireanul”. Nu reiese de aici și calitatea de diortositor a lui Antim, chiar dacă literatura de specialitate i-a atribuit acestuia și revizia textului.

Folosirea de către Antim a *Bibliei* slavone în revizie este greu de admis pentru un cărturar care venea din interiorul culturii grecești. Nu există nicio dovadă privind posibile relații ale lui Antim cu lumea ruteană, sub a cărei înrăurire se aflau autorii lexicoanelor slavo-române. Dimpotrivă, din descoperiri recente știm că a activat o vreme la Iași, ca stareț la Cetățuia, și s-a format pe lângă Mitrofan (Stanciu 2016, p. 16)⁴, care în traduceri biblice a acordat întâietate izvoarelor grecești. Este neîndoioasă cunoașterea limbii slavone de către Antim, chiar dacă într-o scrisoare din 1707, adresată lui Hrisant Notara, afirmă că a tradus pitacele din greacă în română; cât despre slavonă, le-a dat „dascălului de la noi pentru această limbă să le traducă” (AI 2016, p. 56). În toată activitatea sa⁵, învățatul ivirean a tipărit mai multe cărți de slujbă slavonești, cu tipicul românesc, o etapă firească în procesul de naționalizare a cultului, iar nu o încercare de reînviere a slavonismului. La unele dintre ele este prezent Mihai Iștvanovici, atât la Snagov, cât și la Râmnic (*Slujba Sfinților Constantin și Elena*, apărută în 1696, și *Octoihul* din 1706). În afară de textele cu destinație liturgică, Antim tipărește în 1697, la Snagov, *Gramatica slavonească* a lui Meletie Smotrițki, în a cărei prefață, pe care o semnează, au fost identificate unele ucrainisme (Ciobanu 1989, p. 407).

Am văzut că revizorii Ev. 1697 evită neologismele, într-un efort evident de a face fraza cât mai clară. Chiar dacă nu e vorba de texte cu destinație liturgică, vom aminti totuși că Antim nu evită neologismele în scrisul său. A fost semnalată exis-

⁴ Autorul reiterează opinia că fonetismele moldovenești din Ev. 1693 și *Psaltirea* tipărită în 1694 s-ar explica prin această perioadă petrecută de Antim în Moldova, ceea ce este inexact. Ele se datorează surselor folosite, Ev. 1682, respectiv Bibl. 1688.

⁵ Pentru tipăriturile antimiene, vezi BRV, I, *passim*.

tența unor elenisme în *Didahii* (Chirilă 2004), iar un elenism rar, prezent în postfața Ev. 1693, ajută la atribuirea acesteia lui Antim Ivireanul (Chirilă 2011). Prefața *Noului Testament* din 1703, în care autorul îl compară pe Brâncoveanu cu Ptolemeu Filadelful pentru opera de tălmăcire a Scripturii, debutează astfel: „Întoarce-se pururea magnitul cătrăpolus, zboară spre înălțime focul, pleacă-se în sânul pământului piatra, aleargă apele în brațele mării, și în scurte cuvinte toate lucrurile cătrăchendru lor să pleacă”. Textul prefeței conține o serie de neologisme: *magnitul*, *polus* (glosat *boldul ceriului*), *chendru* (2x), *testament* (2x) (NT 1703, f. I^{r-v}).

Sunt însă și fapte de limbă care ar putea susține prezența lui Antim între revizori. Evitarea sistematică a perfectului simplu caracterizează scrisul cărturarului ivirean; cum s-a observat (Chirilă 2013, p. 224), acest timp are puține ocurențe în opera antimiană. De asemenea, pare mai firească folosirea unui lexicon de către un străin decât de către un român deprins cu *Biblia* slavonă.

Indicii firave ar putea indica existența mai multor mâini în pregătirea acestei ediții. Astfel, *Tatăl nostru* apare în două variante diferite: dacă la f. 67 găsim o versiune care preia echivalarea *de pururea* din Lex. Staico, la f. 96^v și 98 apar două versiuni ușor diferite una de alta. În *Învățătura bisericească* pe care o publică la Târgoviște, în 1710, Antim nu folosește sintagma *de pururea* în rugăciune, ci o preferă pe cea răspândită în epocă, acesta putând fi un indiciu că nu el este autorul părții respective din Ev. 1697 (Camară 2020, p. 69). Numeroase sunt cazurile de termeni cu fonetisme diferite (e.g. *strein*, *striin*), dar este greu de găsit indicii solide între aceștia. De asemenea, termenul *aromata* apare fie transcris din original, fie tradus după Lex. Ber.

Între posibیلی revizori ai *Evangeliei* se poate afla și Mihai Iștvanovici, colaboratorul lui Antim de la Snagov. Apropierea sa de limba slavonă este demonstrată de faptul că îl găsim implicat în apariția mai multor texte slavone din epoca antimiană. În al doilea rând, folosirea de către acesta a *Gramaticii slavonești* în redactarea *Bucoavnei* din 1699 (Pavel 1998–1999, p. 218) poate fi un indiciu că era legat de școala de slavonie din care provenea lexiconul lui Staico. Din acest mediu provenea și *Cheia înțelesului* a lui Galeatovski, una din sursele sale în redactarea *Chiriadromionului*.

Evangelia din 1697 este textul pe care Iștvanovici îl folosește în citările biblice din *Chiriadromion* și din *Bucoavnă*, cum a demonstrat Eugen Pavel (1994, p. 426–430; 1998–1999, p. 225–226). Observația domniei sale privind introducerea unor fonetisme nordice în fragmentele pe care Iștvanovici le preia din texte sudice ca Ev. 1697 și din *Cheia înțelesului* (e.g. *ğ*), precum și eliminarea unor fonetisme muntenești la preluarea materialului (*ibidem*, II, p. 112; vezi și Gherman, Mârza 1988), la care se adaugă probabila origine ardelenească a editorului (*ibidem*, I, p. 413–414), arată că aspectul muntenesc al limbii Ev. 1697 nu poate fi pus pe seama lui.

În *Slujba Sf. Împărați Constantin și Elena*, pe care Iștvanovici o tipărește în 1696 la Snagov, slujba este dată în slavonește, iar tipicul și citirile (trei parimii, sinaxarul și trei pericope neotestamentare de la utrenie, respectiv liturghie) în

românește. Examinând parimiile, am constatat că acestea sunt luate din Bibl. 1688. Pericopele neotestamentare sunt însă luate din texte liturgice: pericopa apostolică vine din Ap. 1683, iar pericopele evanghelice vin din Ev. 1693. În prima pericopă (Ioan 10:9–16), limba lui Iștvanovici se dovedește a fi mai conservatoare decât a sursei, deosebindu-se și de Ev. 1693, și de Ev. 1697: el introduce pe *den* în locul lui *din* și optează pentru fonetismul nordic *răsâpeaște* acolo unde în sursă *s* era moale. A doua pericopă (Ioan 10:1–6) este cvasiidentică în Ev. 1682, Ev. 1693, *Slujba Sf. Împărați* și Ev. 1697. Singurele deosebiri sunt în Ev. 1697: *zise* – *zis-au*, *iară* – *iar* (doar în prima ocurență), *mărg* – *merg*, *zise* – *le-au zis*. Trebuie însă precizat că același fonetism sudic din *merg*, prezent în Ev. 1697, îl găsim și în *Slujba Sf. Împărați*, care folosește, în plus, sistemul ortografic din Ev. 1697. În prefața aceluiași text (p. 3), unde se citează din Marc. 4:21, găsim o deosebire notabilă față de edițiile *Evangheliei*, care dau *speaie* (după NT 1648 și Ev. 1682): editorul folosește termenul *vas* (cf. *чпшдѣ* – *obroc de măsură* în Lex. Staico, 140^v). Prin urmare, datele de care dispunem în prezent sunt insuficiente pentru a stabili în ce măsură Mihai Iștvanovici s-a implicat în apariția Ev. 1697.

Ne-am îndreptat atenția către Damaschin Dascăluș⁶, episcopul Buzăului și apoi al Râmnicului, care în 1704 a publicat o diortosire a *Apostolului* din 1683. Dintr-o sumară confruntare a celor două ediții ale *Apostolului* rezultă că textul a fost supus unei revizii similare celei prin care a trecut *Evanghelia*. Iată câteva modificări aduse primelor două pericope din *Apostol* (Fapte, cap. 1): înnoiri la nivel fonetic de tipul *ce* – *ci*; înlocuirea perfectului simplu cu perfectul compus: *zise* – *au zis*, *să înturnară* – *întorsu-s-au*, *să suiră* – *s-au suit*; substituiri lexicale ca *grăind* – *zicând*, *au* – *sau*, *spre* – *preste*, *părintelui* – *tatălui*; eliminarea elementelor concluzive de prisos: *adecă*; anticiparea pronumelui: *au poruncit lor* – *le-au poruncit lor*; participiul prezent redat nu prin gerunziu, ci prin atributivă: *având* – *ce are*; eliminarea formelor perifrastice, care imitau sursa: *unde era lăcuind* (după ἦσαν καταμένοντες, *БЛЖЕ ПРѢБИВАЮЩЕ*) – *unde lăcuia*. Toate aceste modificări apar sistematic și în *Evanghelia* din 1697.

În afară de aceste transformări, există dovezi incontestabile ale folosirii unui izvor slavon în pregătirea ediției Ap. 1704: (*Muntele*) *Măslinilor* devine *Eleon*, sursa modificării fiind Bibl. Ostrog. În izvorul slavonesc toponimul apare nedeclinat, *ЄΛΕΩΝЪ*, în vreme ce textul grecesc dă Ἐλαιῶνος „al măslinilor”. Raportul temporal nu mai urmează modelul grecesc, ci pe cel slavon: *când intrară* (după ὅτε εἰσῆλθον) devine *deaca au intrat* (după *εἰδα βνηδουσα*).

La fel ca în revizia *Evangheliei*, folosirea sursei slavone în *Apostol* nu este exclusivă. Dăm un singur exemplu de la Col. 3:4:

⁶ Pentru activitatea acestuia, vezi Lapedatu1906; Gheție 1964, p. 547–548; Iorga1930, p. 101–106.

Ap. 1683

Fraților, când să va arăta Hristos, viața noastră, atunci și voi cu dânsul împreună vă veți arăta în slavă. Pentru aceea, omorâți mădulările voastre, carele sânt pre pământ: curvia, necurăția, patima, pofta cea rea și lăcomia, care iaste slujba idolească, pentru carele vine mâniia lui Dumnezeu spre fiii neplecăciunii.

Ap. 1704

Fraților, când să va arăta Hristos, viața noastră, atunci și voi cu dânsul împreună vă veți arăta întru mărire. Pentru aceea, omorâți mădulările voastre, ceale de pre pământ: curvia, necurăția, patima, pofta cea rea și lăcomia, careaiaste slujire idolilor, pentru care vine mâniia lui Dumnezeu preste fiii neascultării.

Ap. 1683 preia textul din NT 1648, dar îl revizuieste printr-o confruntare cu textul grecesc. Dacă NT 1648, traducând *viața noastră*, urmează textul slavon (*животъ вашъ*), Ap. 1683 (*viața noastră*) este fidel sursei grecești: ἡ ζωὴ ἡμῶν. Pregătind ediția din 1704, Damaschin Dascălul păstrează corectura dată în Ap.1683, demonstrând că folosește sursele în mod critic.

Coincidențele redacționale și prezența *Bibliei* slavone pe masa de lucru a revizorului ne îndreptătesc să susținem că diortositorul Ev. 1697 este același Damaschin Dascălul care a revizuit Ap. 1704. Se adevăresc, prin urmare, bănuielile exprimate de-a lungul timpului cu privire la activitatea din umbră a lui Damaschin pe lângă Antim Ivireanul, motiv pentru care acesta era socotit principalul traducător al textelor noastre bisericești într-o epocă mai veche, teorie reiterată recent de Eugen Pavel (2012b, p. 41). Până la data alegerii sale ca episcop, în 1703, nu cunoaștem nicio lucrare care să-i poarte numele, dar actul înscăunării la Buzău îl numește *Dascalulkyr Damaschin* (Ghenadie 1886, p. 91), titlu care vădește renumele său de cărturar la acel moment. Dintr-o scrisoare a mitropolitului Teodosie aflăm că *Octoihul* scos la Buzău în 1700 a fost „făcut aproape din nou cu multă muncă de dascălul Damaschin al nostru” (*apud* Iorga 1930, p. 102), chiar dacă textul este semnat de Mitrofan. Foaia de titlu a Ap. 1704 arată că acesta „s-au tipărit în Sfânta Episcopie din Buzău prin osteneala a singur episcopului de Buzău, kyr Damaschin”. Neavând informații despre o posibilă dispută referitoare la ocuparea scaunului episcopal de la Buzău, precizarea din titlu ar putea face referire, de fapt, la calitatea sa de unic revizor al acestei cărți, ceea ce presupune o muncă de colaborare în unele lucrări anterioare.

Profilul cultural al lui Damaschin se potrivește cel mai bine cu cel al necunoscutului revizor de la 1697. O însemnare de la sfârșitul secolului al XVII-lea, păstrată pe ms. sl. BAR 529 (f. 191^v), ne informează că Damaschin era monah la mitropolia din Kiev (Panaitescu 2003, p. 375). Dacă este corectă identificarea lui Damaschin Dascălul cu acel *Damaschin Gherbest*, gravorul prezent în Ap. 1683⁷, pseudonimul trimite și el la spațiul rutean: numele Gherbest sau Herbest (în varianta polonă) era purtat, în secolul al XVI-lea, de un învățat iezuit originar din părțile Lvovului,

⁷ Este răspândită în literatura de specialitate părerea că Damaschin a participat la pregătirea Ap.1683 (e.g. Gheție 1964, p. 547). Folosirea acolo a surselor grecești și particularitățile de limbă nordice infirmă această posibilitate.

aceasta fiind forma latinizată, după moda vremii, a numelui *Zelinski* sau *Zelenowicz* (Zarebcki 1961).

Formația lui Damaschin se reflectă și în activitatea sa de traducător după surse rutene. Îl aflăm traducând *Tâlcuirea Evangheliei* lui Teofilact, păstrată în ms. rom. BAR 599, chiar în epoca în care acest text cunoștea două noi ediții în ținuturile rusești⁸. Din 1704 datează și traducerea *Tâlcuirii la Apocalips* a Sf. Andrei al Cezareei Capadociei, realizată după ediția slavonă redactată de Lavrentie Zizanii, cunoscutul autor al unui lexicon și al unei gramatici slavone. Această din urmă traducere este inclusă atât în ms. 599, cât și în alte manuscrise de la BAR: 1317, 1323, 2469, 3520, 3721, 5293 (Ștrempel 1978–1992).

Este cunoscut faptul că Damaschin a activat la școala de slavonie de la Biserica Sf. Gheorghe-Vechi din București. Cum s-a arătat (Pârnuță 1983, p. 148), manualul de bază în școlile de slavonie a fost *Gramatica* lui Meletie Smotrițki, care a circulat fie în varianta tipărită – ed. 1619 este semnalată în biblioteca lui Udriște Năsturel, iar ed. 1648, în biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino –, fie în varianta manuscrisă – o asemenea copie a fost realizată de ieromonahul Ștefan, ucenicul dascălului Daniil Panoneanul, cu care învățase carte la Târgoviște. Exemplarul din 1648 conține o însemnare care oferă și o știre directă despre Damaschin, informându-ne că acesta a folosit volumul pentru predarea slavonei fiilor stolnicului Cantacuzino. Întrebuințarea acestor instrumente la școala de slavonie este cunoscută și din mărturiile care vin de la grămăticul Staico, autorul unui lexicon și al unei gramatici slavonești după modelul celei publicate de Smotrițki.

Activitatea didactică a lui Damaschin a presupus, așadar, lucrul cu *Gramatica* lui Smotrițki, *Lexicomul* lui Pamvo Berynda și lexicoanele slavo-române. În lumina celor arătate, ucrainismele remarcate în prefața *Gramaticii slavone* din 1697, semnată de Antim, reprezintă un indiciu că aceasta a putut fi scrisă de Damaschin. Cum arată și prefața tipăriturii⁹, apariția ei răspunde nevoilor didactice din școala domnească.

Există mai multe știri care arată interesele lingvistice ale lui Damaschin: în ms. rom. BAR 599, traducerea *Tâlcului* este însoțită de un *Lexicon rumânesc la cuvintele ceale mai de trebuință a să ști în Evanghelie, ce s-au luat din tâlcuiatele lui Theofilact* (f. 320–346). De asemenea, aflăm că lexiconul manuscris alcătuit de Teodor Corbea la cererea lui Mitrofan se afla în posesia lui Damaschin până în 1713, când acesta l-a dăruit lui Radu Cantacuzino (Gherman 2001, p. VIII).

Ne putem întreba acum care este scopul folosirii unui lexicon slavo-român de către un dascăl de slavonie. Explicația poate sta în nevoia de a depăși „strâmtarea limbii rumânești”, deplânsă de traducătorii anteriori, prin căutarea unor soluții alternative de traducere, cunoscut fiind faptul că lexiconul lui Berynda conține un bogat vocabular biblico-teologic, transpus în românește de Staico. În al doilea rând, trebuie avută în vedere autoritatea școlii lui Daniil Panoneanul și Staico grămăticul, unde probabil Damaschin s-a format. Această școală este recunoscută și pentru tra-

⁸ *Tâlcuirea* lui Teofilact a cunoscut trei ediții: 1649, 1698 și 1703. A se vedea Kaparaev 1861.

⁹ Vezi textul în AI 2016, p. 234–236.

ducerile sale biblice, de aici venind tălmăcirea *Vechiului Testament*, din slavonă și latină, datorată lui Daniil. Eugenia Dima (2013, p. 173–181) a susținut că traducerea lui Daniil Panoneanul a fost folosită în pregătirea Bibl. 1688, identificând unele coincidențe de traducere între ms. 4389 și tipăritura bucureșteană. Faptele de limbă prezentate nu ni se par decisive pentru a susține relația dintre cele două texte, dar ele arată, fără urmă de îndoială, că în revizia Bibl. 1688 a existat mâna unui scrib din școala lui Daniil. Credem, așadar, că prestigiul școlii de slavonie din Țara Românească a făcut ca prezența dascălilor ei în definitivarea procesului de traducere a cărților de cult în română să aibă o pondere mai importantă decât se știe în prezent, conlucrând cu ceilalți dascăli moldoveni și munteni, mai aplecați către izvoarele grecești.

CONCLUZII

Am arătat, în cele de mai sus, că *Evangelia* din 1697 reprezintă o revizie prin punerea la contribuție a *Bibliei* slavone și a lexiconului gramaticului Staico. Astfel am putut evidenția contribuția necunoscută a lui Damaschin Dascălul ca revizor al ediției de la Snagov, care va fi textul-etalon al *Evangeliei* până la începutul secolului al XIX-lea, când un alt învățat, Grigorie Dascălul, va alcătui textul ce stă la baza *Evangeliei* românești moderne.

Din cele prezentate, reiese cu deplină limpezime că apelul la surse slavone s-a făcut în mod critic, având drept scop clarificarea pasajelor obscure din versiunea anterioară. Urmând o sugestie oferită de Gheorghe Chivu, credem că apelul la *Biblia* slavonă și la lexiconul lui Staico este o încercare de a trece de la litera la spiritul textului sacru¹⁰. Damaschin Dascălul apelează la textul slavon cu scopul de a depăși traducerea literală și reușește să dea un text curgător, adecvat citirii în biserică, anunțând o nouă etapă în evoluția limbii române literare.

SIGLE ȘI ABREVIERI

AI 1972	= Antim Ivireanul, <i>Opere</i> , Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1972.
AI 2016	= Sfântul Antim Ivireanul, <i>Scrisori</i> . Ediție îngrijită de Mihail Stanciu și Gabriel Ștrempel. Ediția a 2-a revizuită, București, Editura Basilica, 2016.
Ap. 1683	= <i>Apostol</i> , București, 1683.
Ap. 1704	= <i>Apostol</i> , Buzău, 1704.
AUI	= „Analele Științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași”. Lingvistică, I, 1955 și urm.

¹⁰ Un răspuns la „dorința constantă de stabilizare a structurilor și de echilibrare a raporturilor dintre forma și conținutul textului bisericesc, în încercarea [...] de găsire a celei mai bune expresii a ideii, adică a spiritului, după o lungă perioadă în care litera, adică forma sursei, fusese, invariabil, respectată” (Chivu 2012, p. 60).

- Bibl. 1688 = *Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură ale cei Vechi și ale cei Noao Leage*, București, 1688 [ediție modernă: București, Editura IBMBOR, 1988].
- Bibl. Ostrog = *Библия, сирѣчь Книгы Ветхого и Новаго Завета по языку словенскѣ*, [Ostrog, 1581,] ed. Рафаїл (Роман Торконяк), Львів, Українське Біблійне Товариство, 2006.
- Bogdan 1951 = [Damian P. Bogdan,] *Legăturile Țărilor Române cu Georgia (Antim Ivireanul)*, în „Studii. Revistă de istorie și filosofie”, IV, 1951, nr. 4, p. 131–163.
- BRV = Ion Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche, 1508–1830*, vol. I–IV, București, Edițiunea Academiei Române, Stabilimentul Grafic J.V. Socec, 1903–1944.
- Camară 2020 = Iosif Camară, *Rugăciunea Tatăl nostru în limba română. Studiu istorico-filologic*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2020, p. 70–79.
- Chirilă 2004 = Adina Chirilă, *Împrumuturi latino-romanice și grecești în Didahiile lui Antim Ivireanul*, în „Analele științifice ale Universității Ovidius”. Seria Filologie (Constanța), XV, 2004, II. *Studia in honorem Marin Petrișor*, p. 57–66.
- Chirilă 2011 = Adina Chirilă, *An Aspect of the Greek Influence on Antim Ivireanul's Early Activity in Wallachia*, în „Analele Universității «Dunărea de Jos» din Galați”, XXIV, 2011, nr. 4 (1), p. 118–122.
- Chirilă 2013 = Adina Chirilă, *Limba scrierilor lui Antim Ivireanul. Partea I. Fonetica. Morfologia*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013.
- Chivu 2012 = Gh. Chivu, *Scrisul religios, componentă definitorie a culturii vechi românești*, în DR, s.n., XVII, 2012, nr. 1, p. 54–67.
- Ciobanu 1989 = Ștefan Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*. Ediție îngrijită, note și prefață de Dan Horia Mazilu, București, Editura Eminescu, 1989, p. 407.
- Dima 2013 = Eugenia Dima, *Vechiul Testament nellaversione di Daniil Panoneanul e la Biblia de la 1688*, în AUI, LIX, 2013, p. 173–181.
- DR, s.n. = „Dacoromania”, serie nouă, Cluj-Napoca, I, 1994–1995 și urm.
- Ev. 1682 = *Sfânta și dumnezeiasca Evanghelie*, București, 1682.
- Ev. 1693 = *Sfânta și dumnezeiasca Evanghelie*, București, 1693.
- Ev. 1697 = *Sfânta și dumnezeiasca Evanghelie*, Snagov, 1697.
- Ghenadie 1886 = Ghenadie [Enăceanu] Craioveanu, *Condica sfântă*, București, Tipo-Litografia Cărților Bisericești, 1886.
- Gherman 2001 = Alin-Mihai Gherman, *Cuvânt înainte*, în Teodor Corbea, *Dictionares Latinae cum Valachica interpretatione*. Ediție, studiu introductiv și note de Alin-Mihai Gherman, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2001, p. V–XXVI.
- Gherman, Mârza 1988 = Alin Mihai Gherman, Eva Mârza, *Studiu filologic la Bucoavna de la Bălgrad (1699)*, Alba Iulia, Episcopia Ortodoxă Română de Alba Iulia, 1988, p. 73–91.
- Gheție 1964 = Ion Gheție, *Damaschin al Râmnicului*, în *Istoria literaturii române, I. Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400–1780)*, București, Editura Academiei, 1964, p. 547–548.
- Iorga 1930 = N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*. Ediția a II-a revăzută și adăugită, vol. II, București, Editura Ministerului de Culte, 1930, p. 101–106.
- Каратаев 1861 = И. Каратаев, *Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730*, СПб, Тип. Императорской Академии наук, 1861, nr. 586, c. 1122 și 1220.
- Lapedatu 1906 = Alex. Lăpedatu, *Damaschin, episcopul și dascălul, traducătorul cărților noastre de ritual*. Extras din „Convorbiri literare”, XL, 1906, nr. 6–8.
- Lex. 3473 = *Lexicon slavo-român*, ms. rom. BAR 3473, f. 1–369^v.
- Lex. Ber. = Pamvo Berynda, *Лезиконъ славенорвсскій и именътълкованіе*, ed. В. В. Німчук, Київ, 1961.
- Lex. Mih. = *Lexiconul slavo-român al lui Mihai Logofătul*, ms. rom. BAR 1348, f. 1–84^v.

- Lex. Mosc. = *Lexiconul de la Moscova*, ms. în Arhiva de Stat Rusă a Actelor Vechi, φ. 188, on. 1, ч. 2, p. 493.
- Lex. Pet. = *Lexiconul de la Petersburg*, ms. în Biblioteca Națională a Rusiei, Sankt Petersburg, Q. XVI.5.
- Lex. Staico = *Lexiconul lui Staico*, ms. rom. BAR 312, f. 41^r-216^v.
- LR = „Limba română”, București, I, 1952 și urm.
- Mihăescu 1995 = Doru Mihăescu, *Néologismes et régionalismes nordiques dans les livres imprimés à Bucarest en 1678-1693*, în RRL, XL, 1995, nr. 1-3, p. 75-83.
- NT 1648 = *Noul Testament sau împăcarea cu LeageaNoao a lui Isus Hristos, Domnului nostru*, Bălgrad, 1648 [ediție modernă: Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1988].
- NT 1703 = *Noul Testament*, București, 1703.
- Panaitescu 2003 = P. P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II. Ediție îngrijită de Dalila-Lucia Aramă și revizuită de G. Mihăilă. Prefață de Gabriel Ștrempel, București, Editura Academiei Române, 2003.
- Pavel 1994, 1995 = Eugen Pavel, *Mihai Ișvanovici și normele limbii române literare* (I), în LR, XLIII, 1994, nr. 9-10, p. 413-430; (II), XLIV, 1995, nr. 3-4, p. 107-128; (III), XLIV, 1995, nr. 5-6, p. 205-224.
- Pavel 1998-1999 = Eugen Pavel, *Prima bucoavnă tipărită în limba română și posteritatea ei*, în DR, s.n., III-IV, 1998-1999, p. 217-229.
- Pavel 2012 = Eugen Pavel, *Arheologia textului*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2012.
- Pavel 2012a = Eugen Pavel, *Evangelia la români. Perspectivă filologică*, în Pavel 2012, p. 13-28.
- Pavel 2012b = Eugen Pavel, *Liturghierul în cultura românească*, în Pavel 2012, p. 29-48.
- Pârnuță 1983 = Gheorghe Pârnuță, *Școlislavo-române în Țara Românească și Moldova*, în Ștefan Pascu (red. resp.), *Istoria învățământului din România*, I. *De la origini până la 1821*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1983.
- RRL = „Revue roumaine de linguistique”, București, I, 1956 și urm.
- Stanciu 2016 = Mihail Stanciu, *Sfântul Ierarh Martir Antim Ivireanul, Mitropolitul Țării Românești (1708-1716). Viața și activitatea sa pastoral-misionară*, în AI 2016.
- Ștrempel 1978-1992 = Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I-IV, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978-1992.
- Zarębski 1961 = Ignacy Zarębski, *Herbest Benedykt*, în *Polski Słownik Biograficzny*, t. IX, Wrocław-Warszawa-Kraków, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961, p. 434-436.

THE EVANGELION FROM 1697 AND ITS RELATIONSHIP TO THE SLAVONIC SCHOOL OF WALLACHIA

(Abstract)

The oldest Romanian Evangelion has been written in 1682, taking over the text of the oldest Romanian New Testament (1648), carefully reviewed using the Greek text. The edition printed by Anthim the Iberian at Snagov, in 1697, takes over the text from 1682, but it's been a subject to careful revision. This article demonstrates that the reviewer has used the Slavonic and Greek Bible, Staico's Slavo-Romanian lexicon, but also Berynda's Slavo-Ruthenian lexicon and the Bucharest Bible. The revision is attributed to Damaschin, a teacher of the Slavonic school, the main translator of liturgical texts in Romanian and a collaborator of Anthim. The revision has removed literal translations and neologisms due to Greek source and the aim is to modernize the language. The resulting

edition represents a flowing text, suitable for reading in the church, announcing a new phase in the evolution of the Romanian literary language.

Cuvinte-cheie: *Evangelia, Antim Ivireanul, Damaschin Dascălul, limba slavonă, lexicografia românească veche.*

Keywords: *Evangelion, Antim the Iberian, Damaschin Dascălul, Old Church Slavonic, Old Romanian lexicography.*

*Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”,
Departamentul de Științe Socio-Umane,
Centrul de Studii Biblico-Filologice
„Monumenta Linguae Dacoromanorum”,
Iași, str. Lascăr Catargi, 54
iosif_camara@yahoo.com*